

Зайченко І.В.,
професор кафедри педагогіки
Національного університету біоресурсів
і природокористування України,
доктор педагогічних наук, професор

К.Д. УШИНСЬКИЙ І УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ШКОЛА

Розкривається роль К.Ушинського у становленні теоретичних основ української національної школи. Зокрема, погляди К.Ушинського на проблему мети, завдань, сутності народної школи, значення рідної мови, ролі громадськості у розбудові національної школи і національного виховання.

Ключові слова: *К.Ушинський, творча спадщина К.Ушинського, ідея народності виховання, народна школа, українська національна школа.*

У другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. в українській науковій, науково-публіцистичній, методичній літературі й пресі достатньо повно, хоч і в розрізненому вигляді, представлені теоретико-методологічні основи й найважливіші шляхи творення української національної школи (мета, завдання, зміст, принципи, методи, організаційна структура національної освіти і школи, керівництво й управління ними, роль, місце і значення вчителя в національній школі, матеріально-технічне оснащення, роль громадськості та ін.), які цілком відповідають критеріям наукової педагогіки і формування яких здійснювалось не лише в контексті і взаємодії розвитку педагогічної думки на всіх українських землях, але й у контексті і при взаємодії розвитку педагогічної думки в Росії, країнах Західної Європи, світового історико-педагогічного процесу.

Педагогічні статті й матеріали П.Грабовського, М.Грушевського, Б.Грінченка, О.Дорошкевича, М.Драгоманова, О.Духновича, М.Костомарова, П.Куліша, О.Музиченка, І.Нечуя-Левицького, І.Огієнка, О.Потебні,

В.Прокоповича, С.Русової, С.Сірополка, І.Стешенка, О.Пчілки, І.Франка, П.Холодного, Я.Чепіги, С.Черкасенка, Г.Шерстюка, І.Ющишина та інших педагогів, письменників, культурно-освітніх діячів другої половини ХІХ – початку ХХ ст. є цінним і вагомим внеском у розробку теоретико-методологічних основ української національної школи, освіти, національного виховання.

Під **українською національною школою** вони розуміли школу рідної мови, в якій вся система, структура, мета й завдання, принципи, зміст і методи, “увесь дух школи” пройняті ідеєю українства. Вона покликана сприяти утвердженню “свого національного існування” (М.Грушевський), готувати всебічно розвинених, високоосвічених, духовно й культурно багатих громадян України, здатних примножувати матеріальні, духовні й культурні цінності. Така школа має ґрунтуватися на національній основі, разом з тим “стояти на височині новітньої школи в сучасних культурних народів” (І.Ющишин), ввібравши в себе кращі здобутки вітчизняного й зарубіжного педагогічного досвіду.

У розвитку теоретико-методологічних основ української національної школи особлива роль належить К.Ушинському, мати якого за походженням мала українські корені.

Відразу відзначимо, що у творах К.Ушинського відсутнє таке поняття як “українська національна школа”; мова йде про “народну школу”, “початкову школу”, “школу для селян” (у другій половині ХІХ ст. на українських землях, що входили до складу Російської імперії переважало сільське населення) тощо.

К.Ушинський глибоко вивчав досвід європейської початкової школи, її організацію, програми й методи викладання і в своїх статтях “Питання про народні школи”, “Загальний погляд на виникнення наших народних шкіл”, “Недільні школи”, “Про засоби освіти через письменність”, “Проект учительської семінарії”, “Педагогічна подорож по Швейцарії” та ін. достатньо чітко викристалізував образ народної (національної – російської й

української) школи, її місце, роль і значення для освіти широких верств пригноблених трудящих мас, виходу їх з темряви й безкультур'я, на дорогу прогресу й цивілізації. “Основою будь-яких тривалих поліпшень у народному побуті, основою будь-якого руху до цивілізації сільського населення повинна обов'язково, неминуче бути народна школа, яка б, вносячи в наші села розумне початкове виховання, відкрила зір і слух, душу й серце народу...”, – писав К.Ушинський. [1. – Т. 2, 58].

Обов'язок навчати дітей є найсправедливіша вимога суспільства стосовно окремої особи. Хто має дітей, той зобов'язаний виховати з них хороших, корисних членів суспільства. Якщо держава утримує військо, адміністрацію, суди тощо, то так само зобов'язана давати освіту своїм дітям, бо це принаймні така сама державна потреба, як і всі інші.

За переконанням К.Ушинського, по-перше, кожен народ зобов'язаний забезпечити освіту дітям; по-друге, в народі нашому виникає велика потреба освіти для дітей; по-третє, “створення народних шкіл є однією з найвигідніших фінансових операцій і, нарешті, по-четверте, і тепер народ наш має досить коштів, щоб, за винятком найменш людних і найбідніших сіл, відкрити й утримувати школи, і, отже, що є тепер усі умови для відкриття народних шкіл у багатьох наших селах”.

Для заснування народні школи, потрібні дві умови: *по-перше*, необхідно, щоб у самому народі пробудилася потреба вчитися, і, *по-друге*, потрібні засоби для задоволення цієї виниклої потреби.

Таким чином, пробуджену потребу в навчанні дітей у сільського населення необхідно визнати за наявний факт, який не підлягає сумніву. Потреба ж школи в народі – головна основа її можливості. Чи є в нас засоби задовольнити цю потребу?, – запитував К.Ушинський.

На його думку, для заснування народних шкіл є: матеріальні (гроші) й духовні (людина, учень і наставник, учитель) чинники. Постає питання: чи є в народу гроші, щоб мати школи? Чи є у нас учителі для цих шкіл?

“Створення хороших народних шкіл є найвигідніша, найтривкіша і найосновніша фінансова операція... Вона збільшує розумовий і моральний капітал народу, саме той капітал, який дає найбільше навіть грошових процентів і без якого всі інші капітали мертві. Якщо наш народ значно бідніший, ніж він міг би бути, якщо невеликі надлишки його використовуються часто зовсім непродуктивно; якщо земля наша не дає й десятої частини прибутків, які могла б давати, то це, звичайно, залежить від багатьох причин, а найбільше і найголовніше – від неосвіченості народу;... нецтво народу коштує так йому дорого, що, без сумніву, самої річної непродуктивної плати за нецтво досить, щоб заснувати пристойні школи по всій Росії і утримувати їх двадцять років”. [1. – Т. 2, 60].

“В основі *особливої ідеї виховання* в кожного народу лежить *особлива ідея про людину*, про те, якою повинна бути людина в уяві народу в певний період народного розвитку. Кожен народ має свій особливий *ідеал людини* і вимагає від свого виховання відтворення цього ідеалу в окремих особах. Ідеал цей у кожного народу відповідає його характерові, визначається його громадським життям, розвивається разом з його розвитком, і з’ясування його становить найголовніше завдання кожної народної літератури.

Кожний народ у своїй літературі, починаючи піснею, прислів’ям, казкою і закінчуючи драмою й романом, висловлює свої переконання про те, якою повинна бути людина в його розумінні. Він прикрашає цю ідеальну людину всіма найкращими якостями своєї душі... ” [1. – Т. 1, 75 – 76].

“Є лише одна загальна для всіх природжена схильність, на яку завжди може розраховувати виховання: це те, що ми зовемо народністю... Народність є досі єдиним джерелом життя народу в історії... Народ без народності – тіло без душі”, “Виховання, коли воно не хоче бути безсилим, повинно бути народним” [1. – Т. 1, 100] – писав педагог.

Основою народної школи має слугувати *ідея народності виховання*, яка досить виразно розкрита в статтях К.Ушинського “Про народність у суспільному вихованні” та “Рідне слово”, і суть якої полягає в тому, що

виховання повинно здійснюватися на основі рідної мови, історії, культури, обрядів, звичаїв кожного народу, а отже, школа неминуче стає **національною**.

Ідея народності виховання є однією з найважливіших закономірностей розвитку освіти, школи, виховання, що нерозривно пов'язана з принципом народності та принципом культуровідповідності виховання. Ідея народності виховання, яку сам К.Ушинський назвав принципом народності виховання, передбачає, що система освіти у кожній країні будується насамперед у відповідності з потребами і специфічними особливостями кожного народу. Саме ці потреби й особливості найперше визначають форми і зміст розвитку шкільництва, і через те механічне їх запозичення й механічне перенесення з одного національного ґрунту на інший в основі своїй є неприродним явищем і приреченим на невдачу. Це вагоме наукове відкриття було особливо актуальним і надзвичайно важливим для України, на терені якої російський царизм особливо у грубій формі душив все українське, здійснюючи тотальну русифікацію українців, насаджуючи чужу для них російськомовну школу, реалізуючи принцип “православия (під керівництвом російської православної церкви і не сприйняття інших релігій), самодержавия и народности” (звичайно ж, російської народності. Інші народності, що населяли царську Росію, перебували в стані національно-колоніального й соціального гніту).

Ідея народності виховання К.Ушинського, а також його вимога створення народної школи, доступної для народу, керованої самим народом, такої, що відповідає інтересам народу, додавало українцям додатковий аргумент у боротьбі за своє національне й соціальне визволення, за піднесення власної національної самосвідомості, розвитку рідної мови, освіти, преси, культури.

Головне завдання школи полягає в тому, щоб “пробудити розумові здібності учнів до самодіяльності і прищепити їм звичку до неї, вказуючи, де слід, шлях, але не тягнути їх на налігачі”. У посібнику до викладання за “Рідним словом” вчений розкрив цілу систему засобів і прийомів викладання,

спрямованих на самостійну творчу роботу учнів. А в навчальних книгах “Дитячий світ” і “Рідне слово” ця система набуває практичного втілення.

Завдання елементарного навчання полягало в тому, щоб навчити дитину свідомо володіти рідною мовою з перших днів навчання. Це завдання за своїм першочерговим значенням для всього подальшого розвитку людини повинно становити одне з найважливіших завдань виховання. Рідна мова – найважливіший вияв народності. На її основі разом з релігією (православ'ям) будується вся система виховання. Тільки народ облаштовує свою школу й розпоряджається нею.

Мова є найкращий виразник духовної культури народу. У статті “Рідне слово” К.Ушинський у барвистих і хвилюючих тонах писав про значення рідної мови. “Мова народу – кращий, що ніколи не в’яне й вічно знову розпускається, цвіт усього його духовного життя, яке починається далеко за межами історії. У мові одухотворяється весь народ і вся його батьківщина; в ній втілюється творчою силою народного духу в думку, в картину і звук небо вітчизни, її повітря, її фізичні явища, її клімат, її поля, гори й долини, її ліси й ріки, її бурі й грози – весь той глибокий, повний думки й почуття, голос рідної природи, який лунає так гучно в любові людини до її іноді суворої батьківщини, який відбивається так виразно в рідній пісні, в рідних мелодіях, в устах народних поетів... Коли зникає народна мова, – народу нема більше!... Поки жива мова народна в устах народу, до того часу живий і народ. І нема насильства більш нестерпного, як те, що хоче відняти в народу спадщину, створену незчисленими поколіннями його віджилих предків. Відберіть у народу все – і він усе може повернути; але відберіть мову, і він ніколи більше вже не створить її; нову батьківщину, навіть, може створити народ, але мови – ніколи: вимерла мова в устах народу – вимер і народ...” [1. – Т. 1, 127]. Звичайно ж, К.Ушинський найперше має на увазі становище, в якому перебувала тоді українська мова в умовах царського деспотизму.

“Зовсім не байдуже для духовного розвитку дитини, якою мовою вона говорить в дитинстві. Якщо ми визнаємо, що на душу дитини та на напрям її

розвитку можуть впливати навколишня природа, люди що її оточують, і навіть картина, що висить на стіні в її дитячій кімнаті, навіть іграшки, що ними вона грається, то невже ми можемо не визнавати впливу такого проїнятого своєрідним характером явища, як мова того чи іншого народу, цей перший тлумач і природи, і життя, і ставлення до людей, ця тонка, що обіймає душу, атмосфера, крізь яку дитина все бачить, розуміє й відчуває?

Безперечним є факт, що національна особливість характеру вірніше за інші обставини передається від батьків до дітей. Зрозуміло, “що коли мова, якою починає говорити дитина, суперечить природженому національному її характеру, то ця мова ніколи не матиме такого сильного впливу на її духовний розвиток, який мала б рідна її мова; ніколи не проникне так глибоко в її дух і тіло, ніколи не пустить такого глибокого, здорового коріння, яке обіцяло б багатий, пишний розвиток” [1. – Т. 1, 127], – зрозуміло, що й тут йдеться, перш за все, про насильство над українським народом, його мовою, освітою, школою, культурою, подальшою долею.

Розвиваючи тему рідної мови і необхідності навчання рідною мовою, а також торкаючись проблем української школи, К.Ушинський у статті “Педагогічна подорож по Швейцарії” писав: “Що з дітьми починають навчання тією самою говіркою, якою вони розмовляють вдома, це, безперечно, не тільки дуже розумно, а й не менш гуманно. Слід докладати всіх зусиль, щоб школа найприроднішим шляхом увійшла в життя дитини і щоб, непомітно для неї, узяла під свій контроль частину її розумової і сердечної діяльності. Мало успіху матиме та школа, в яку дитина приходить з дому, наче з раю в пекло, і з якої вона біжить додому, мов з темного пекла, в якому все темне чуже й незрозуміле, у світлий рай, де все світле, зрозуміле й близьке серцю; а майже таке враження повинна справляти школа на дитину малоросіянина, коли вона починає відвідувати це дивне місце, в якому одному тільки на все село й розмовляють незрозумілою мовою. Дитину, яка не чула дома жодного великоруського слова, починають у школі з першого ж дня ламати на великоруський лад, і добре б ще справді великоруський, а то й

на той потворний жаргон, який виробляється в малоосвіченого малороса при намаганні розмовляти по-великоруськи. Така школа з першого ж дня, і дуже непривітно, нагадує дитині, що вона не дома і, безперечно, здається їй букою. Якщо така школа не пустить коріння в народне життя і не принесе для нього корисних плодів, то чого ж тут дивуватися? Інакше й бути не може. Така школа, по-перше, значно нижча за народ: що ж означає вона із своєю сотнею погано завчених слів перед тією безмежно глибокою, живою й багатою мовою, яку виробив і вистраждав собі народ протягом тисячоліття: по-друге, така школа безсила, бо вона не буде розвитку дитини на єдино плідному духовному ґрунті – на рідній мові й на народному почутті, що відбилося в ній; по-третє, нарешті, така школа непотрібна: дитина не тільки входить у неї із зовсім чужої їй сфери, а й виходить з неї в ту саму чужу їй сферу. Незабаром вона забуде кілька десятків великоруських слів, які вивчала в школі, а разом з тим забуде й ті поняття, які були до них прив'язані. Народна мова й народне життя знову оволодівають її душею і заливають та згладжують усяке враження школи, як щось зовсім їй чуже. Що не зробила школа? Гірше, ніж нічого. Вона на кілька років затримала природний розвиток дитини; лишається, правда, грамотність або, краще сказати, напівграмотність, та й то не завжди, і може знадобиться для того, щоб напівросійською говіркою написати якусь ябеду; душу ж людини така школа не розвиває, а псує” – відзначав педагог, безсумнівно маючи на увазі той факт, що українська дитина, українці за царату були позбавлені права на рідну мову, школу, освіту. [1. – Т. 2, 99–100].

Услід за К.Ушинським Б.Грінченко стверджував, що “московська школа в українському селі нижча від народу, безсила й некорисна, доброго сліду не кине, бо спиняє в дитині розвиток, душу ж не розвиває, а псує, огидний жаргон, що вона виробляє, здатний хіба що ябеду скласти, ця школа замалим не пекло дитині” [2. – Кн. 4. – С. 246]. Своєю невтомною учительською працею серед простого народу, різноплановою письменницько-публіцистичною творчістю, написанням підручників і

посібників для школярів, великої наукової праці – словника української мови та ін. показував приклад боротьби за рідну школу, розбуджував національну свідомість народу, спонукаючи його замислитись над своєю долею і майбутнім, спонукаючи до дії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ушинський К.Д. Вибрані педагогічні твори: В 2-х. Пер. з рос. / Редкол.: В.М.Столетов (голова) та ін. – К.: Рад. шк, 1983. – Т. 1. Теоретичні проблеми педагогіки / склав і підгот. до друку Е.Д.Дніпров; за ред. О.І.Пискунова (відп. ред.) та ін. – 488 с. – (Пед. б-ка).
2. Ушинський К.Д. Вибрані педагогічні твори: В 2-х. Пер. з рос. / Редкол.: В.М.Столетов (голова) та ін. – К.: Рад. шк, 1983. –Т. 2. Проблеми російської школи / склав і підгот. до друку Е.Д.Дніпров; за ред.. О.І.Пискунова (відп. ред.) та ін.. – 359 с.
3. Грінченко Б. Яка тепер народна школа на Україні? // Житє і слово. – 1896. –Т. 5. – Кн. 5; Кн. 5.

Раскрывается роль К.Ушинского в становлении теоретических основ украинской национальной школы. В частности, взгляды К.Ушинского на проблему целей, задач, сущности народной школы, значения родного языка, роли общественности в создании национальной школы и национального воспитания.

Ключевые слова: *К.Ушинский, творческое наследие К.Ушинского, идея народности воспитания, народная школа, украинская национальная школа.*

The role of K.Ushinsky in theoretical bases approachment of Ukrainian national school was revealed in the article. In particular, K.Ushinsky's views on the problem of aims, tasks, essence of folk school, value of the mother tongue, the role of public in creation of national school and national education were described by the author.

Key words: *K.Ushinsky, creative inheritance of K.Ushinsky, national education idea, folk school, Ukrainian national school.*